

Тематична рубрика: Соціальна психологія; психологія соціальної роботи
УДК 364.28:37.013.42

Калініна Т.С.,

канд. психолог. н., доцент кафедри
корекційної освіти та спеціальної психології
КЗ «Харківська гуманітарно-педагогічна академія»
Харківської обласної ради

ВИВЧЕННЯ ТА ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ГОТОВНОСТІ ДІТЕЙ, ЯКІ ОПИНИЛИСЯ У СКЛАДНИХ ЖИТТЄВИХ ОБСТАВИНАХ

Kalinina T.S.

STUDYING AND FORMING SOCIAL READINESS AMONG CHILDREN IN DIFFICULT LIFE SITUATION

В статті розглянуто проблема вивчення та формування соціальної готовності до навколишнього світу дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах та відчуває значні труднощі в накопиченні та трансляції соціального досвіду.

Проаналізовано результати наукових досліджень, які засвідчують, що розробленню проблеми формування соціальної готовності до навколишнього світу дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах присвячено недостатньо уваги. Розкрито поняття «соціальна готовність до навколишнього світу» як сформованість здатності до соціального становлення, що обумовлена можливостями особистісного розвитку, способами й механізмами засвоєння соціального досвіду.

Визначено два основних компонента соціальної готовності до навколишнього світу дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах: соціальна та комунікативна компетентності. Розроблено та підібрано діагностичний інструментарій для дослідження вивчення сформованості компонентів соціальної готовності дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах. Проаналізовано результати емпіричних даних відповідно до кожного з компонентів соціальної готовності.

За результатами апробації корекційно-розвивальної програми зафіксовано позитивну динаміку формування соціальної готовності у дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах в обох компонентах.

Експериментальна робота з дошкільниками мала корекційно-розвивальний ефект, оскільки сприяла розвитку соціальної та комунікативної компетентностей, створювала сприятливі умови для їхнього соціального становлення, задоволення актуальних потреб розвитку.

Доведено, що процес соціалізації дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, потребує соціально-психологічної допомоги на всіх рівнях, а формування соціальної готовності таких дітей, активізація власного соціального потенціалу, адекватності у спілкуванні, розкриття здібностей, допомога в самореалізації та самоствердженні є важливими завданнями стимулювання їх соціального розвитку.

Ключові слова: діти у складних життєвих обставинах, соціальна готовність, соціальний компонент, комунікативний компонент, соціалізація, соціально-психологічна допомога

The article considers the problem of studying and forming social readiness among children that found themselves in difficult life situation and find it difficult to accumulate and transmit social experience.

The results of scientific research show that insufficient attention is paid to the problem of social readiness among children in difficult life situation. We define the concept of “social readiness” as the ability for social engagement, which is based on the pace of personal development, as well as methods and mechanisms to assimilate social experience.

We identified social and communicative competence as two main components of social readiness among children in difficult life situation. In addition, we developed and selected diagnostic tools to study the components of social readiness among children in difficult life situation. Then we analyzed the results of empirical data according to each of the components.

The approved correctional and developmental program showed positive trends in both components of social readiness among children in difficult life situation.

Experimental work with preschoolers had a correctional and developmental effect, as it contributed to the development of social and communicative competence and created favorable conditions for their social development, meeting the current development needs. The psychological and pedagogical work with children on the development of social and communicative competence is implemented using a variety of interactive methods.

It has been proved that socialization among children in difficult life situation requires social and psychological assistance at all levels, and it is extremely important to form social readiness, activate their own social potential and adequacy in communication, disclose their abilities, as well as assist in self-fulfillment and self-affirmation, stimulating their social development.

Key words: children in difficult life situation, social readiness, social component, communicative component, socialization, social and psychological assistance

Постановка проблеми у загальному вигляді. Одним із найважливіших завдань, що стоїть перед Україною як соціально орієнтованою державою, є сприяння розвитку молодого покоління, задоволення його потреб та виконання обов'язків, визначених Конвенцією ООН про права дитини.

Соціальне неблагополуччя дітей є гострою суспільною проблемою і представляє собою виклик для сучасної соціальної політики. Діти відносяться до найбільш вразливих категорій населення, оскільки схильні до ризиків соціального виключення. Завдання підвищення рівня благополуччя дітей відноситься до числа стратегічних пріоритетів державної політики в Україні.

Внаслідок несприятливих соціальних умов в нашій країні з'являється багато дітей, що опинилися у складних життєвих обставинах (СЖО): перш за все це діти-сироти, діти, які залишилися без піклування батьків, діти з багатодітних та малозабезпечених сімей.

Складність завдань, які постають сьогодні перед суспільством у зв'язку із різким збільшенням захворюваності дітей, соціальним сирітством, безпритульністю, зростанням дитячої злочинності, вимагають від органів управління освітою, педагогічної науки нових нестандартних підходів у розв'язанні проблем навчання, виховання, оздоровлення, соціального захисту, матеріального забезпечення цих дітей [5].

Сучасний етап розвитку нашої країни характеризується низкою соціальних змін і перетворень. Посилення уваги до розвитку особистості, визнання гуманістичних засад виховання як найбільш відповідних принципам правової держави, є однією з передумов повноцінного залучення дітей дошкільного віку, що опинилися у складних життєвих обставинах у систему суспільних відносин. Винятково важливого значення при цьому набуває формування соціальної готовності до навколишнього світу дітей зазначеної категорії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Важливість розгляду соціального фактору розвитку дітей, що опинилися у складних життєвих обставинах є одним з пріоритетних напрямів соціально-психологічних технологій навчання й виховання.

Основна увага науковців спрямована на соціальне становлення дитини, яка опинилася у складних життєвих обставинах. Відповідно, заклад дошкільної освіти відіграє важливу роль у формуванні соціальної готовності до навколишнього світу дітей у СЖО.

Питання соціального становлення дошкільників висвітлено в працях Г. Абрамової, А. Богуша, Л. Божович, О. Кононко. Концептуальні питання соціального розвитку, виховання й навчання дітей дошкільного віку досліджували В. Кудрявцев, С. Козлова, Л. Коломийченко, Л. Обухова,

Д. Фельдштейн. Фактори, засоби та зміст соціального становлення дошкільників висвітлено такими науковцями, як Т. Бабунова, Л. Коломийченко, С. Козлова, Л. Трубайчук.

Аналіз наукових досліджень свідчить, що всі вони містять багатий теоретичний та емпіричний матеріал. Водночас, попри наявність різнопланових досліджень, нерозв'язаними залишилися питання щодо формування соціальної готовності до навколишнього світу дітей у СЖО. Адже в дошкільному віці дитина яка перебуває у складних життєвих обставинах відчуває значні труднощі в накопиченні та трансляції соціального досвіду.

На нашу думку, вивчення та формування соціальної готовності до навколишнього світу дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах залишається поза увагою науковців.

Метою статті є вивчення та формування соціальної готовності до навколишнього світу дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

Виклад основного матеріалу дослідження Сім'я виступає ключовим агентом соціалізації, тому матеріальні, психологічні та інші труднощі, що виникають в сім'ї, впливають на розвиток дитини і її благополуччя.

У соціально-психологічній та педагогічній науці визначають неблагополучні сім'ї, які в силу тих чи інших причин повністю або частково втратили свої виховні можливості. Внаслідок чого складаються несприятливі умови для виховання та розвитку особистості дитини.

До неблагополучних сімей належать: 1) сім'ї, де батьки зловживають спиртними напоями, ведуть аморальний спосіб життя, вступають у конфлікт з морально-правовими нормами суспільства; 2) сім'ї з низьким морально-культурним рівнем батьків; 3) сім'ї зі стійкими конфліктами у взаємостосунках між батьками, батьками та дітьми; 4) неповні сім'ї; 5) сім'ї зовні благополучні, які допускають серйозні помилки, прорахунки в системі сімейного виховання внаслідок невміння будувати правильні взаємини між членами сім'ї, низької педагогічної культури та неосвіченості [3].

Як правило, вихована за таких несприятливих умов дитина відрізняється негативним ставленням до сім'ї та суспільства в цілому, відсутністю потреб у спілкуванні з батьками, конфліктністю, замкненістю, неадекватною самооцінкою.

На даний момент до категорії дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах відносять дітей із соціально незахищених і неблагополучних сімей. Внаслідок цього необхідно дати визначення поняттю цих дітей і їх соціально-педагогічну характеристику.

Відповідно до Закону України «Про соціальні послуги» №966-IV від 19 червня 2003 р. складні життєві обставини (СЖО) визначаються як обставини, що об'єктивно порушують нормальну життєдіяльність особи, наслідки яких вона не може подолати самостійно (інвалідність, часткова втрата рухової активності у зв'язку зі старістю або станом здоров'я, самотність, сирітство, безпритульність, відсутність житла або роботи, насильство, зневажливе ставлення та негативні стосунки в сім'ї, малозабезпеченість, психологічний чи психічний розлад, стихійне лихо, катастрофа тощо) [2].

Сім'я, що перебуває у складних життєвих обставинах – це сім'я, яка втратила свої виховні можливості через виникнення таких умов, що порушують нормальну життєдіяльність одного або кількох членів сім'ї, наслідки яких вони не можуть подолати самостійно.

Такі сім'ї поділяються на три групи:

сім'ї, у яких виникли проблеми через матеріальні труднощі, а саме: внаслідок безробіття, відсутності житла, необхідності лікування членів родини. Особливо гостро ця проблема постає для багатодітних сімей, одиноких матерів (батьків), у сім'ях, де один з батьків втратив працездатність через хворобу, випускників інтернатних закладів, малозабезпечених родин;

сім'ї, у яких виникли складнощі через юридичні проблеми, а саме: через необізнаність щодо своїх прав та обов'язків, брак коштів на відновлення документів (прописки, свідоцтва про народження, оформлення аліментів) тощо;

сім'ї, в яких виникли психологічні проблеми. Наприклад, з приводу труднощів перехідного віку дитини, при повторному шлюбі матері чи батька, у разі гіперконтролю з боку батьків, незадоволення потреби в спілкуванні, насильства з боку одного з членів родини, бездоглядності дитини [3].

Однією з проблем дитини, яка опинилася у складних життєвих обставинах є низький рівень соціалізації, тобто обмеження мобільності, бідність контактів з однолітками і дорослими, обмеженість спілкування з природою і доступу до культурних цінностей і т.п.

Знаходячись у складних життєвих обставинах, дитина потрапляє в ситуацію, яка серйозно впливає на її благополуччя, безпеку життєдіяльності з яких вона не завжди спроможна вийти самостійно. У цьому випадку їй потрібна соціально-психологічна допомога [6].

Тому соціальна значущість та актуальність проблеми зумовили проведення дослідно-експериментальної роботи за темою «Психолого-педагогічні умови соціальної підтримки дітей у складних життєвих обставинах» на базі комунального закладу «Харківський дитячий будинок «Родина» Харківської міської ради» на 2017-2021 роки.

Для якісного проведення дослідно-експериментальної роботи була розроблена Програма дослідно-експериментальної роботи на 2017-2021 роки, визначені об'єкт, предмет, мета, завдання, теоретичні та емпіричні методи, етапи дослідження. З метою підготовки до науково-дослідної роботи за темою експерименту в дитячому будинку відбувся перерозподіл управлінських функцій; був запроваджений моніторинг експериментальної роботи; створені творчі групи; підібрано матеріал для проведення педрад, семінарів; були запроваджені різноманітні форми роботи з батьками дітей, що опинилися у складних життєвих обставинах.

Протягом II (концептуально-діагностичного) етапу дослідно-експериментальної роботи педагогічним колективом розроблено Концепцію, метою якої є теоретичне обґрунтування й експериментальна перевірка ефективності створення та впровадження моделі надання освітньо-

соціальних послуг, яка передбачає організацію єдиного освітнього простору для дітей-сиріт, дітей, позбавлених батьківського піклування та дітей, що опинились у СЖО в умовах дитячого будинку.

Протягом III (формульовального) етапу дослідно-експериментальної роботи за темою «Психолого-педагогічні умови соціальної підтримки дітей у складних життєвих обставинах» на базі комунального закладу «Харківський дитячий будинок «Родина» Харківської міської ради» нами досліджувалась соціальна готовність дітей дошкільного віку у СЖО до навколишнього світу.

Включення дитини у СЖО до освітнього простору, навколишнього світу визначається не лише рівнем розвитку когнітивних функцій дитини, але й можливостями особистісного розвитку, способами й механізмами засвоєння соціального досвіду.

Особливості соціалізації дітей, які перебувають у складних життєвих обставинах, негативно відображаються на психічному розвитку дитини, призводять до недовірливих стосунків із дорослими, дезадаптації, емоційної нестабільності тощо. У нашому дослідженні ми розглядаємо соціальну готовність дітей дошкільного віку у СЖО до навколишнього світу, у структурі якої виділяємо два важливі компоненти: комунікативну та соціальну компетентності (рис 1).

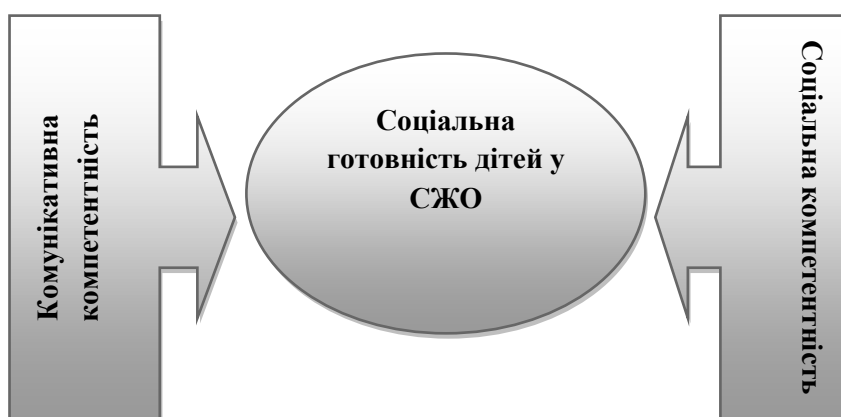

Рис. 1. Модель соціальної готовності до навколишнього світу дітей дошкільного віку у СЖО

Метою констатувального етапу експерименту було вивчення сформованості компонентів соціальної готовності в дітей у СЖО.

Для дослідження сформованості *комунікативної компетентності* у дітей дошкільного віку у СЖО ми використовували такі методики:

1. «Методика дослідження стану імпресивного, експресивного мовлення і засобів альтернативної комунікації» (І. Агаєва, Л. Лопатіна);
2. Методика «Картинки» (О. Смирнова) [4].

Перша методика дозволила визначити, чи розуміє дитина звернене усне мовлення на її адресу, а також чи висловлюється дитина за допомогою мовлення чи інших засобів.

Загальні результати обстеження дітей за методикою свідчать про те, що всі три досліджувані сторони мовлення знаходяться на приблизно однакових рівнях свого розвитку, проте найбільш сформована в дітей у СЖО імпресивна сторона мовлення. Найбільші труднощі в дітей викликає застосування вербальних засобів комунікації.

Діагностика за методикою «Картинки», що відображає здатність до співробітництва, спільної діяльності, адекватності в спілкуванні, засвідчила, що більшість дітей дошкільного віку у СЖО обирають уникнення проблемної ситуації (59,3%), агресивне вирішення в ситуаціях взаємодії з однолітками продемонстрували (33,9%), вербального вирішення проблемної ситуації продемонструвала (6,8%), показники продуктивного вирішення проблемної ситуації – відсутні

Отримані результати свідчать про те, що 63% дітей у СЖО демонструють цілковиту безпорадність у комунікації з однолітками, оскільки не здатні самостійно знайти рішення проблемної ситуації, що свідчить не лише про низький рівень комунікативних навичок, але й про нездатність орієнтуватись у соціальному просторі, вони не звернулися по допомогу до вихователя, нікому не поскаржилися.

Результати дослідження комунікативної компетентності дітей у СЖО дають змогу говорити про те, що в дітей зазначеної категорії спостерігається

несформованість засобів комунікації як з однолітками, так і з дорослими, пошуку шляхів вирішення проблемних/конфліктних ситуацій, що, у свою чергу, негативно позначиться на включенні дитини до життя, адже внаслідок низької комунікативної спроможності дитина ризикує опинитися поза межами дитячого колективу.

Для дослідження сформованості *соціальної компетентності* у дітей дошкільного віку у СЖО ми використовували такі методики:

1. Методика оцінки рівня соціального розвитку дітей (А. Закрепіна);
2. Методика «Спільне сортування» (Г. Бурменська) [4].

На основі аналізу результатів проведених методик робимо висновок про те, що у дітей у СЖО порушення становлення соціального розвитку поєднуються з порушеннями мотиваційної сфери та вторинним недорозвиненням мовленням, відповідно виникають труднощі в розумінні й усвідомленні себе, своїх батьків, найближчого оточення, подій соціального життя. У ході проведення методики зафіксовано, що діти у СЖО не вміють будувати й аналізувати взаємовідносини із значущими дорослими, однолітками. Це без сумніву негативно позначається не лише на поведінкових проявах, але й негативно впливає на соціальне становлення дитини у СЖО [1].

У процесі організації експериментальної роботи з формування компонентів соціальної готовності за її компонентами – соціальна компетентність і комунікативна компетентність у дітей у СЖО, спеціально розроблена корекційно-розвивальна програма «Сходінки адаптації до навколишнього світу». Програма має допомогти дітям дошкільного віку у СЖО реалізувати власний соціальний потенціал у провідній для них ігровій діяльності й забезпечити умови для входження у соціокультурне середовище.

Мета програми передбачає покомпонентне формування соціальної готовності дітей дошкільного віку у СЖО до навколишнього світу. Програма має допомогти дітям дошкільного віку у СЖО реалізувати власний соціальний потенціал у провідній для них ігровій діяльності й забезпечити

умови для входження у соціокультурне середовище. Форми роботи з дошкільниками повинні поєднувати індивідуальну й групову.

Тривалість спільного виконання вправи з дітьми дошкільного віку у СЖО планувалось в залежності від індивідуальних можливостей кожної дитини, яка не перевищувала 10 хвилин. Максимальне навантаження здійснювалося в першій половині дня й не перевищувало 30 хвилин. В середині занять, спрямованих на формування соціальної й комунікативної компетентностей здійснювалися фізкультхвилинки або руханки.

Програма має чотири блоки: організаційний, початковий, практичний, завершальний.

Блоковий принцип конструювання програми забезпечував її мобільність, змістовну визначеність і комплексний характер взаємодії. Кожен із виділених блоків мав свої цілі, зміст, специфічні прийоми і методи роботи.

Перший блок організаційний носить діагностичний характер. Тут відбувається первинна діагностика сформованості компонентів соціальної готовності.

Основною метою **початкового блоку** програми є формування позитивного емоційного контакту дітей дошкільного віку у СЖО до умов формування компонентів соціальної готовності. При реалізації завдань цього блоку на групових заняттях враховувались індивідуально-психологічні особливості кожної дитини, наявний соціальний досвід.

У **практичному блоці** особлива увага приділялася адекватному характеру спілкування і взаємодії дорослого з дитиною, створенню розвиваючого середовища й включенню батьків у процес корекційно-розвивальної роботи.

Основною метою **завершального блоку** програми є сприяння ефективному процесу адаптації дітей дошкільного віку у СЖО до нових соціальних умов. При реалізації завдань цього блоку на групових заняттях враховувались індивідуально-психологічні особливості кожної дитини, наявний соціальний досвід.

Психологічний, корекційно-розвивальний ефект під час проведення формувального етапу експерименту простежувався під час аналізу кількісних даних, отриманих у результаті діагностичних зрізів, до і після комплексу корекційно-розвивальних занять. Проаналізовано динаміку розвитку комунікативної та соціальної компетентності дітей у СЖО до проведення формувального експерименту і після. (табл.1).

Таблиця 1.

Дані розвитку компонентів соціальної готовності дітей у СЖО до та після формувального експерименту (ФЕ)

Рівень сформованості соціальної готовності	Комунікативна компетентність		Соціальна компетентність	
	До ФЕ	Після ФЕ	До ФЕ	Після ФЕ
Високий	15,7%	27,3%	21,7%	29,1%
Середній	31,7%	34,2%	35,4%	39,2%
Низький	52,6%	38,5%	42,9%	31,7%

Формувальний етап експерименту засвідчив наявність позитивних змін в розвитку комунікативної компетентності. Зміни відбулися у збільшенні дітей високого (27,3%), середнього рівнів (34,2%), це демонструє, що дошкільники у СЖО краще стали орієнтуватися в нормах і правилах комунікації, спостерігається більш розвинена практична готовність до взаємодії з оточуючими.

Отримані дані розвитку соціальної компетентності, дають змогу констатувати, що високий рівень збільшився (29,1%) в дітей у СЖО, спостерігається позитивна динаміка здатності до співробітництва, спільної діяльності, адекватності у спілкуванні, що сприяло нормалізації особистісного розвитку та соціально-психологічної адаптації.

За результатами апробації програми зафіксовано позитивну динаміку формування соціальної готовності у дітей у СЖО в обох компонентах.

Експериментальна робота з дошкільниками мала корекційно-розвивальний ефект, оскільки сприяла розвитку соціальної та комунікативної компетентностей, створювала сприятливі умови для їхнього соціального становлення, задоволення актуальних потреб розвитку.

Висновки Доведено, що процес соціалізації дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах, потребує соціально-психологічної допомоги на всіх рівнях, а формування соціальної готовності таких дітей, активізація власного соціального потенціалу, адекватності у спілкуванні, розкриття здібностей, допомога в самореалізації та самоствердженні є важливими завданнями стимулювання їх соціального розвитку.

Отже, зміна ставлення до умов виховання дитини, їх покращення, здійснюють позитивний психологічний вплив на індивідуальні особливості, змінюючи структурні і змістовні характеристики процесів соціалізації дітей зазначеної категорії. Відповідно, й повному обсязі використовуються потенційні можливості дитини. Тому, необхідно в дошкільному віці намагатися розкрити якомога більший потенціал дитини, а також шляхи його розвитку.

В основу взаємодії сучасного закладу дошкільної освіти і сім'ї покладається співробітництво. Ініціаторами його встановлення має виступати заклад дошкільної освіти. Психолог, соціальний педагог консультуючи родину дитини з СЖО, усвідомлює, що співробітництво потрібне в інтересах дитини. В цьому необхідно переконати батьків. Успішному входженню дітей СЖО в соціокультурний простір сприяє активна участь у освітньому процесі батьків дітей, або осіб, які їх заміщують.

Тому створення оптимальних умов для підтримки соціально незахищених категорій дітей є однією з найважливіших задач сьогодення, яке полягає не в ізоляції цих дітей від суспільства, а в їх інтеграції в соціум через пріоритетність в соціальній політиці сімейних форм виховання дітей-сиріт, ефективну соціально-психологічну підтримку дітей, які опинилися у складних життєвих обставинах.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. Бондаренко О. Ф. Психологічна допомога особистості : Навч. посібник для ВУЗів. Харків : Фоліо, 1996. 237 с.

2. Закон України «Про соціальні послуги» від 19 червня 2003 року № 966-IV [Електронний ресурс] Режим доступу: <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/966-15>

3. Консультування в системі психосоціальної допомоги дітям і сім'ям, що опинились у складних життєвих обставинах внаслідок військових дій / авт. кол ; заг. ред. В. Г. Панок, І. І. Ткачук. Київ : УНМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2019. 144 с.

4. Лемак М.В, Петрище В.Ю. Психологу для роботи: діагностичні методики, Ужгород, 2012. 615 с.

5. Організація соціальної роботи з дітьми та молоддю, які опинились у СЖО. Практичний посібник для спеціалістів соціальної сфери. К.: ХХ, 2011. 304 с.

6. Психологічна допомога дітям у кризових ситуаціях: Метод і техніки : Методичний посібник. Вінниця : ФОП Рогальська І.О., 2016. 234 с